

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים

עורכים:
דוד עמית
אורית פלג-ברקת
גיא ד' שטיבל

ABSEN... RE VITAM

IRATRES TACITO BE

האוניברסיטה העברית
המכון לארכיאולוגיה

רשות העתיקות
מרחב ירושלים

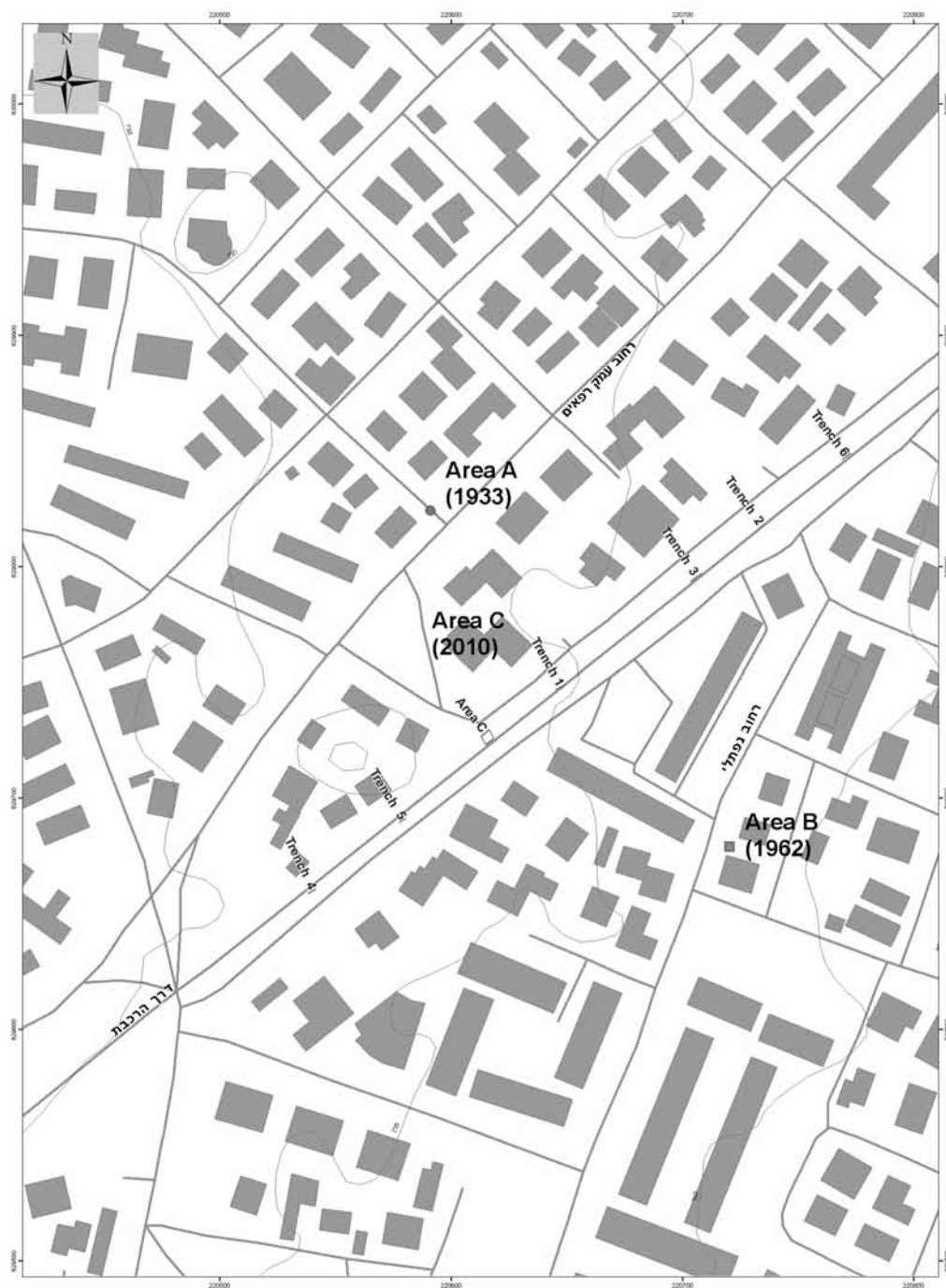
השרידים הפרהיסטוריים בעמק רפאים (שטח C)

און כרובי
המכון הגיאולוגי

עומרי ברזילי, נוהא אגא
רשות העתיקות

1 מבט כללי על עמק רפאים בשנת 1918 (מקור: קדר 1991: 138)

2 מיקום שטחי החפירה ותעלות הבדיקה באתר של עמק רפאים

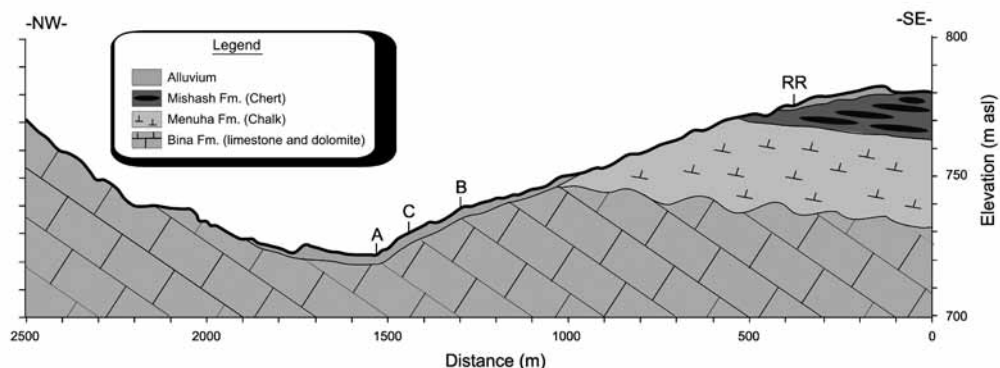
הקדמה

האתר הפרהיסטורי בעמק רפאים מוכר משלהי המאה ה־י"ט בעקבות מבחר של כלי צור שנאספו בשטח והוצגו לראשונה בשנת 1897 במנזר נוטרדאם על ידי האב ג'רמ־דוראן (שטקליס 1948). בחלוף השנים נאספו פריטים נוספים אשר הוצגו במוזיאון הבריטי ומאוחר יותר בבניין ימק"א על ידי ה' קלארק, הקונסול האמריקאי בבירות.¹ באותה עת העריכו שהאתר השתרע על פני שטח נרחב למדי הכולל את מרבית מרחב עמק רפאים, באזור בו נמצאות כיום שכונות המושבה הגרמנית, המושבה היוונית ובקעה (איור 1). האתר נחפר לראשונה (שטח A, כ־100 מ' צפונית לחפירה הנוכחית בשטח C) בשנת 1933, בעקבות חפירת בור מים ברחוב עמק רפאים של ימינו (איור 2). החפירה בשטח של 5x8 מ' חשפה שכבה עבה (כ־1.5 מ' עובי) של חלוקי צור בעומק של 2–3.5 מ' מתחת לפני השטח (שטקליס 1948). הממצא הארכיאולוגי כלל כמות גדולה של כלי צור, בעיקר נתזים גסים, גרעינים, כלים (כולל אבני יד) האופייניים לתרבות האשלית של התקופה הפליאוליתית התחתונה (כ־1,500,000–300,000 שנה לפני זמננו). מרבית הפריטים היו שחוקים ומכוסים בפטינה ולפיכך סברו החופרים שהדבר מעיד על הסעה וגלגול במים ממקום אחר – כלומר ממצא שאיננו באתר.

בשנת 1962 נערכה ברחוב נפתלי חפירה נוספת (שטח B, 4x4 מ', כ־100 מ' דרום־מזרחית לחפירה הנוכחית בשטח C) בעקבות חפירת יסודות לבניינים (איור 2). בחפירה זו זוהתה גם כן שכבת חלוקי צור (0.6–1.4 מ' עובייה) בעומק של 1.4–1.7 מ' מתחת לפני השטח (ארנסבורג ובר־יוסף תשכ"ג). המסקנה שעלתה

3 שכבת חלוקי צור כפי שנתגלתה בתעלה להנחת קו ביוב (ספטמבר 2008), מבט לדרום

4 חתך סכמתי של הגיאולוגיה הכללית באזור עמק רפאים, מבט לצפון

5 החתך הדרומי של החפירה בשטח C, מבט לדרום

שמטרתן הייתה להגדיר את גבולות האתר ולחקור את מאפייני היחידות הסטרטיגרפיות במרחב (איור 2).

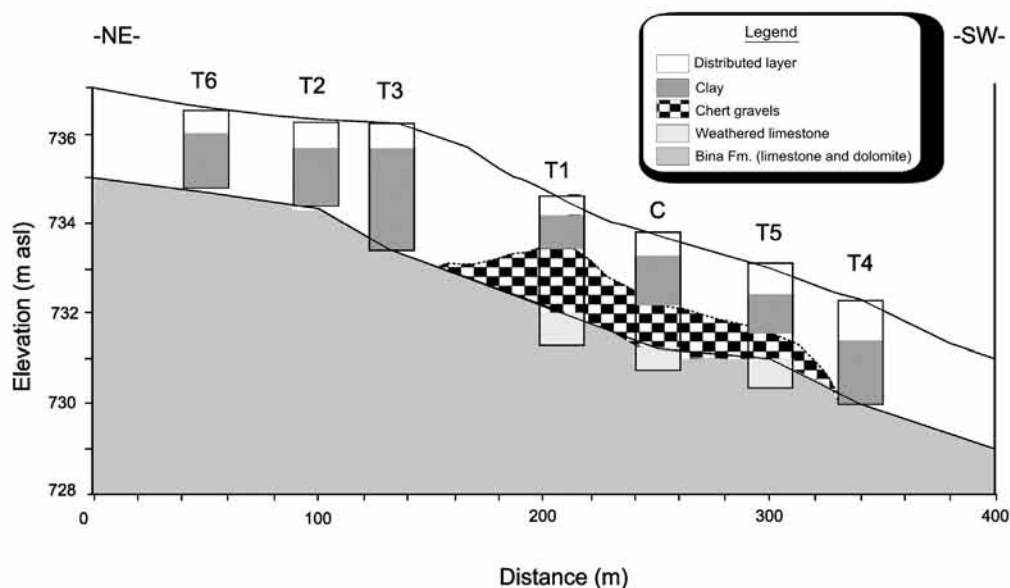
גיאולוגיה אזורית וסטרטיגרפיה מפורטת

בחפירת שטח C

עמק רפאים מכוסה ביחידות של סחף נחלים. העמק תחום ממערב בגבעות גיר של תצורת בינה (שכונות טלביה וקטמון) וממזרח בגבעות קירטון וצור של תצורות מנוחה ומישאש בהתאמה (אזור דרך בית לחם, דרך חברון וארנונה וארמון הנציב) (איור 4). בשטח C זוהו ארבע יחידות סטרטיגרפיות (איור 5): 0.5–0 מ' – תשתית מודרנית. מכילה בחלק המזרחי חצץ של מסילת הברזל ובחלק המערבי גיר כתוש ששימש כמצע לכביש האספלט של רחוב הרכבת. 0.5–1.6 מ' – סדימנט חרסיתי כהה, מכיל מעט מאוד פריטי צור וחרסים ביזנטיים שחוקים.

מחפירה זו היא שמדובר בהמשכו של האתר שנחפר בידי שטקליס. עם זאת, ניתוח כלי הצור הצביע על קיומן של שתי תעשיות הנבדלות בדגמי הפטינה: תעשייה קדומה אשלית בה פריטי הצור מכוסים בפטינה שכללה אבני יד וכלי נתזים, ותעשיית נתזים "אשלו־יברודית" בה הפריטים לא כוסו בפטינה והיא נעדרת אבני יד.

בחודש ספטמבר 2009 בעקבות תוכנית להקמת פארק המסילה נחפרה תעלה להנחת קו ביוב ברחוב הרכבת צמוד למסילת הברזל (איור 3).² מאחר וגם בתעלה זו זוהתה שכבת חלוקי צור בעומק של כ־2 מ' מתחת לפני השטח ומאחר והיא נמצאת בין שטחים A ו-B (איור 2) הוחלט לצאת לחפירת בדיקה בחודש מרץ 2010. החפירה התקיימה במתכונת של חפירת בדיקה וכללה שטח אחד (C) שנחפר באופן ידני בשיטות המקובלות במחקר הפרהיסטורי ו־6 תעלות מכאניות

6 חתך סכמתי של הגיאומורפולוגיה בשטח C, מבט לדרום

ובמקומה ישנו אחוז קטן של צור (כ-10%) בשכבה 2. כמו כן בתעלות אלו הסדימנט החרסיתי מונח ישירות על גבי סלע גיר קשה, ללא שכבה של גיר בלוי. בחינת מפה טופוגרפית מפורטת של אזור עמק רפאים מצביעה על כך כי שלושת שטחי החפירה (740 ~ מ' מעל פני הים) מצויים בתוואי של ערוץ נחל הזורם לכיוון צפון-מערב, מאזור שכונת ארנונה (780 ~ מ' מעל פני הים) ועד לנחל רפאים המצוי במרכז עמק רפאים (מרחק של כ-900 מ') (איור 4). באזור ארנונה, שם מתחיל הערוץ, ישנם מחשופי תצורת מישאש, המורכבת בעיקרה מסלעי צור. תצפיות אלו, יחד עם התצפית של הדקקות סחף הצור כלפי צפון-מזרח ודרום-מערב, מציעות כי שברי/חלקי הצור והפריטים הארכיאולוגים הגיעו ממחשופי הצור באזור שכונת ארנונה באמצעות הסעה נחלית בערוץ. התצפית האמורה של שכבת הגיר הבלוי המופיעה יחד עם סחף

1.6–2.8 מ' – סחף נחלי, המורכב משברי וחלקי צור בגודל 3–20 ס"מ ומלוכד בסדימנט חרסיתי אדמדם. כלי צור מעשה ידי אדם מהווים כ-10% מסך פריטי הצור. 2.8+ מ' – סלע גיר בלוי מתצורת בינה, עם בלוקים טריים של גיר.

גיאומורפולוגיה של עמק רפאים והשתרעות האתר

בחינת תעלות הבדיקה הראתה כי שכבה 3 (הסחף הנחלי של שברי/חלקי הצור המכיל את הפריטים הארכיאולוגים) זוהתה רק באתר החפירה (C) ובשתי תעלות הבדיקה הסמוכות לאתר (תעלות 1 ו-5) (איור 6). בשלושתן המגע בין הסדימנט החרסיתי לבין סלע הגיר מאופיין בשכבת גיר בלוי בעובי 40–70 ס"מ. שכבה 3 עבה יותר בתעלה 1 והיא הולכת ומדקקת כלפי צפון-מזרח ודרום-מערב. בתעלות האחרות שכבה 3 אינה מופיעה

פרשת המים הארצי ושימש את בני התרבות האשליית במשך תקופה ממושכת של עשרות אלפי שנים. בהיבט רחב יותר, תרומתו של האתר הינה בהבנה ובשחזור של דגם המחיה של אוכלוסיית האדם בתקופת הפליאולית התחתונה באזור ירושלים רבתי. בתקופה זו חיו בקבוצות קטנות אשר התבססו על צייד ולקט באורח חיים נוודי. בשלב הזה של המחקר נראה שהאזור נוצל לצרכים שונים כפי העולה מסוגי האתרים: (א) אתרים קטורים באזור קו פרשת המים, כדוגמת הר הצופים, קלנדיה ועמק רפאים שמוקמו סמוך למקורות צור המישאש ושמו דגש על הפקת כלי צור (שלם 1937; ברזילי ואחרים 2009). (ב) אתרי מגורים במערות באזור ספר המדבר, כדוגמת מערת אום קטפא שבואדי חריטון במרחק של כ-15 ק"מ דרומית לקו פרשת המים (נוויל 1934). כאמור, הימצאותם של לפחות שני סוגי אתרים

הצור מחזקת את ההשערה כי לאורך נתיב הערוץ זרמו בעבר כמויות גדולות של מים שגרמו לבליית הגיר.

תעשיית הצור

בחפירה נאספה כמות אדירה של כלי צור המוערכת במשקל של מאות קילוגרמים. הרכב מכלול הצור והשתמרותו דומים לאלה שנמצאו בחפירות הקודמות. מבחינת השתמרות, מרבית הפרטים היו שחוקים, דהויים ומכוסים בצמידה (אבנית) – דבר המעיד על גלגול והסעה במים. אבחנה זו מחזקת את ההנחה כי מיקום האתר הפליאוליתי היה סמוך למקורות הצור, באזור ארנונה/ארמון הנציב. מעניין לציין שעל גבי חלק מהפרטים יש סימני שריפה, אם כי לא ברור אם אלה נוצרו כתוצאה של שריפה טבעית או של פעילות אנושית מכוונת (מוקדים).

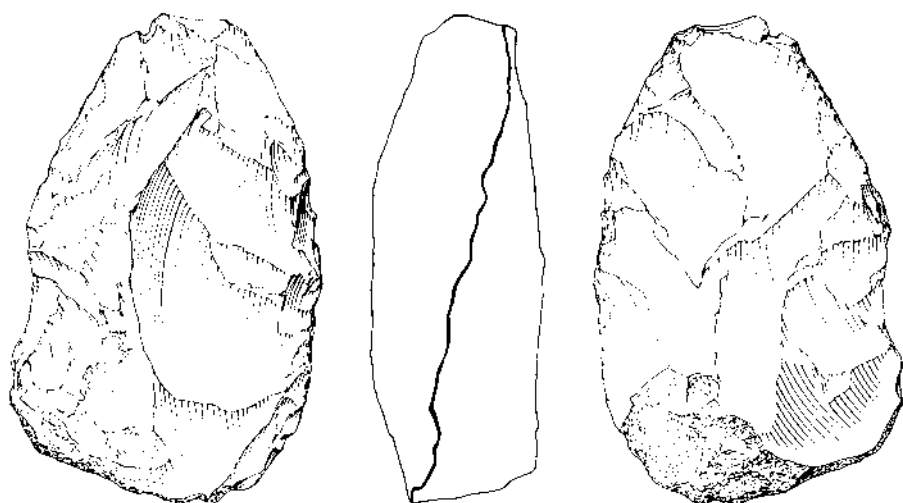
מכלול הצור מורכב מפסולת סיתות (70%), גרעינים (12%) וכלים (18%). הימצאותם של פסולות סיתות, האופייניות לשלבים הראשוניים של תהליך הסיתות, בולבוס צור גדולים וגרעינים מרמזת שבאתר המקורי עסקו בהפקה של כלי צור (איור 7). מבין הכלים בולטת במיוחד הכמות הרבה של אבני היד שכללו מגוון רחב של טיפוסים (מידות ומורפומטריה) האופייניים לתרבות האשליית התיכונה והמאוחרת של התקופה הפליאוליתית התחתונה (איורים 8-10).

סיכום ומסקנות ראשוניות

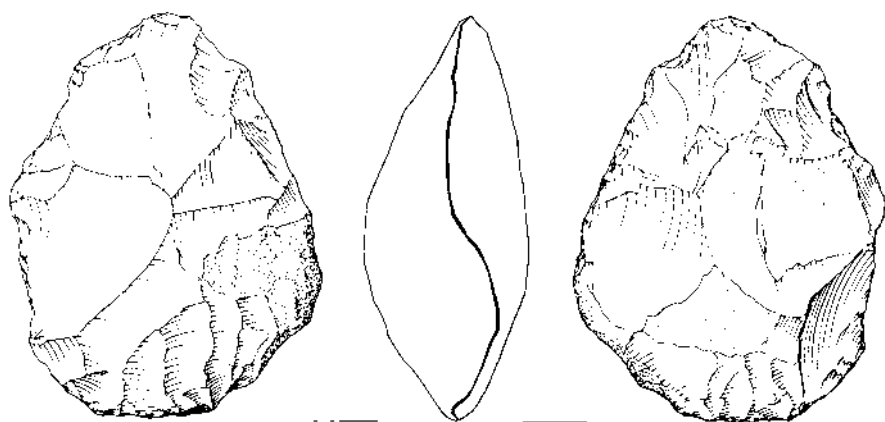
החפירה וניתוח הממצאים הראשוני מלמדים כי אתר עמק רפאים נמצא לאורך ערוץ נחל ולא השתרע על פני כל מרחב עמק רפאים כפי שסברו בעבר. למרות שהממצא איננו באתרו הרי שעוצמתו ומגוון טיפוסים הכלים בו מעידים על אתר אשלי חשוב ביותר. לדעתנו, אף כי לא ניתן להעריך את גודלו המקורי של האתר בשל העובדה שהחומר לא נמצא באתרו, נראה שהאתר המקורי היה ממוקם בסמוך למקורות הצור באזור קו

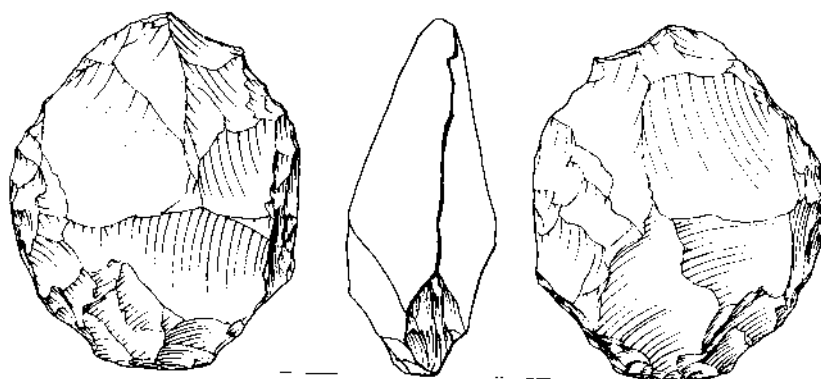
7 גושי צור טבעיים מהחפירה בשטח C

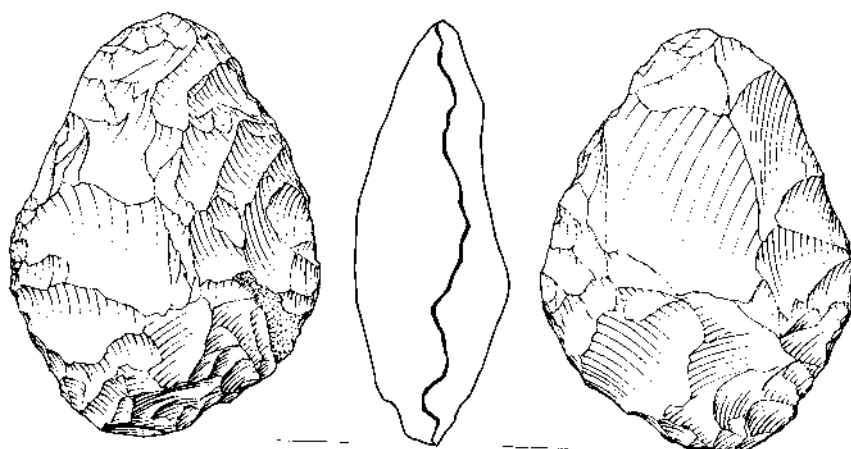
8 אבן יד מהחפירה בשטח C

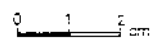
9 אבן יד מהחפירה בשטח C

1

2

10 אבני יד מהחפירה בשטח C

הוא בדגש הכרונולוגיה ומחקר השוואתי בין האתרים באזור במטרה לבחון, ללמוד ולהבין את תפקידו של האתר בעמק רפאים במעגל הנדודים העונתי של חברות אלה בתקופת הפליאולית התחתון.

באזור בתקופה הנדונה מעלה סוגיות רבות באשר לדגם הישוב. האם האוכלוסיות של גב ההר ומדבר יהודה הכירו האחת את השנייה? האם מדובר באותה אוכלוסייה? וכיצא בזה. לפיכך כיוון המחקר העתידי

הערות

- 1 פריטים רבים שנאספו בידי קלארק, נכללו באוסף רנה נוויל המהווה היום חלק מן האוסף הפרהיסטורי של המכון לארכיאולוגיה, באוניברסיטה העברית בירושלים.
- 2 בימים 9-28 במרץ 2010 נערכה חפירת בדיקה בשטח המיועד להקמת פארק המסילה ברחוב הרכבת בירושלים. החפירה מטעם רשות העתיקות נוהלה בידי ע' ברזילי

ונ' אגא ובסיוע א' כרובי, ר' אמיתי, ו' אנזל ונ' פורת (גיאולוגיה). ע' מרדר וי' מילבסקי (ניהול שטח), ט' קורנפלד ומ' קיפניס (מדידות ושרטוט), ל' ברדה (GPS) וי' אוחיון ור' אבירחלף (מינהלה).

ביבליוגרפיה

- ארנסבורג ובר־יוסף תשכ"ג
ב' ארנסבורג וע' בר־יוסף, "עמק רפאים (חפירת 1962)", מתקופת האבן, ד-ה (תשכ"ג), עמ' 1-16.
ברזילי ואחרים 2009
O. Barzilai, M. Birkenfeld and O. Crouvi, "Ramat Rachel: A Palaeolithic Site in Jerusalem," *Eurasian Prehistory* 6/1-2 (2009), pp. 65-73.
- נוויל 1934
R. Neville, "Le Préhistorique de Palestine," *Revue Biblique* 41 (1934), pp. 1-23.
- קדר 1991
ב"ז קדר, מבט ועוד מבט על ארץ־ישראל: תצלומי אוויר מימי מלחמת העולם הראשונה מול תצלומים בני זמננו, תל־אביב. שלם 1937
N. Shalem, "Nota priliminare su alcuni nuivi giacimenti preistorici in Palestina," *Archivio per L'Anthropologia e la Ethnologia* LXVII, pp. 123-139.
- שטקלים 1948
M. Stekelis, "Rephaim-Baq'a: A Palaeolithic Station in the Vicinity of Jerusalem," *Journal of the Palestine Oriental Society* XXI (1948), pp. 88-97.